

Асветніцкая дзейнасць Цёткі развівалася ў рэчышчы нацыянальна-грамадзянскага, адраджэнскага руху канца XIX – пачатку XX ст.

Нарадзілася будучая пісьменніца ў шляхецкай сям’і 3 ліпеня (вёска Пяшчына – цяпер Шчучынскі раён Гродзенскай вобласці). Сям’я была мнагадзетнай, таму пасля смерці маці Алаізу і яе малодшага брата Юзіка бацька аддаў на выхаванне ў дзедаву сям’ю¹. Да дзевяці гадоў выхаваннем Алаізы займаліся бабуля і нянька Ягася. У дзяцінстве Алаіза была вельмі ўражлівай і чуллвай дзяўчынкай; яе захапляла народная песня і казка, прыродныя краявіды; з ранніх год яна палюбіла кнігу, чытаць і пісаць па-польску яе навучыла бабуля. Калі ж яна памерла, дзеці вярнуліся ў бацькоўскі маёнтак (Стары Двор), дзе Алаіза жыла да шаснаццаці гадоў.

У 1892 г. Алаізу разам з малодшым братам адпраўляюць у Вільню пад апеку старэйшай сястры Марыі. У 1884 г. у васемнаццацігадовым узросце будучая пісьменніца паступае ў чацвёрты клас сямікласнага вучылішча Веры Прозаравай. Пасля здачы спецыяльнага экзамену ў гімназіі (1901) і атрымання пасведчання на званне хатняй настаўніцы А. Пашкевіч вучыла адну зіму дзяцей, а затым накіравалася ў Пецяярбург (1902) дзеля працягу адукацыі «на курсах выхавацелек і кіраўніц фізічнай адука-

¹Тут і далей пры агульнай характарыстыцы жыцця А. Пашкевіч выкарыстоўваюцца даныя наступных крыніц: Арабей, Л. Цётка [Алаіза Пашкевіч]. Крытыка-біяграфічны нарыс / Л. Арабей. Мінск, 1956. С. 11, 12; Багдановіч, І.Э. Цётка (1876–1916) / І.Э. Багдановіч // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. Мінск, 1999. Т. 1. С. 104–106; Коўтун, В. Жыве яе ліра нанова / В. Коўтун // Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 7–44; Мельнікава, З.П. Цётка / З.П. Мельнікава // Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік: у 6 т. Мінск, 1995. Т. 6. С. 216–217.

цыі, наладжаных вядомым вучоным, прафесарам Пятром Францавічам Лесгафтам»¹.

Дакладных звестак аб пачатку літаратурнай дзейнасці Цёткі, як адзначае даследчык беларускай літаратуры С. Александровіч, не захавалася². Аднак вядома, што ў «выданнях “Круга беларускай народнай прасветы” ў Пецярбургзе»³ паэтка змясціла свае першыя друкаваныя творы: вершы «Мужык не змяніўся» («Калядная пісанка», 1903), «Нямаш, але будзе», «Музыкант беларускі» («Вялікодная пісанка», 1904). З дайшоўшых да нас твораў Цёткі самымі раннімі, відаць, з’яўляліся вершы «Лета» (1902) і «Восень» (1902–1903), упершыню яны былі апублікаваны ў зборніку «Скрыпка беларуская».

У 1904 г. А. Пашкевіч пакідае курсы Лесгафта (у гэтым жа годзе яна здала спецыяльныя іспыты ў Аляксандраўскай жаночай гімназіі, што, па вызначэнні беларускай паэтэсы В. Коўтун, сведчыць пра яе імкненне паступаць у Пецярбургскі універсітэт) і выязджае з Пецярбурга. Пакінуць сталіцу вымусіла, відаць, не толькі палітычная сітуацыя, але і здароўе А. Пашкевіч: для яе быў небяспечны вільготны клімат Пецярбурга.

Пасля Пецярбурга была Вільня і праца фельчаркай у псіхіятрычнай лячэбніцы ў Нова-Вілейцы. Тут разгарнулася яе рэвалюцыйная дзейнасць. Вершы паэтки «Хрэст на свабоду», «Мора», «Пад штандарам», выдадзеныя ў Вільні (1905) ананімна як асобныя лістоўкі, распаўсюджваліся сярод рэвалюцыйных рабочых.

«Ужо з сярэдзіны 1906 г. пачынаюцца <...> эмігранцкія вандроўкі. Спачатку Цётка наведала Львоў»⁴. Львоўскі перыяд вызначаўся для А. Пашкевіч сваёй творчай плённасцю: у 1906 г. у Жоўкве (каля Львова, цяпер г. Несцераў) выходзяць яе паэтычныя зборнікі «Хрэст на свабоду» (пад псеўданімам Гаўрыла) і «Скрыпка беларуская» (пад псеўданімам Гаўрыла з-пад Полацка) – выданні кірыліцай; выданні лацінкай, як адзначаец-

¹ Коўтун, В. Жыве яе ліра нанова / В. Коўтун // Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 12.

² Александровіч, С. За народнае шчасце / С. Александровіч // Вершы і апавяданні / Цётка. Мінск, 1990. С. 6.

³ Багдановіч, І.Э. Цётка (1876–1916) / І.Э. Багдановіч // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя: у 4 т. Мінск, 1999. Т. 1. С. 106.

⁴ Тамсама. С. 105.

ца ў каментарыях да «Выбраных твораў» Цёткі¹ (2001, с. 309, 312) выйшлі ў канцы 1905 – пачатку 1906 г. у Вільні. У гэтым жа годзе ў Жоўкве ўбачыла свет яшчэ адна кніга, падрыхтаваная А. Пашкевіч, – «Гасцінец для малых дзяцей...». Час ад часу па розных прычынах А. Пашкевіч пакідала Львоў. У сувязі з абвастрэннем хваробы яна мусіла выехаць у 1907 г. на некалькі месяцаў на лячэнне ў Закапанэ, а ў 1908 г. пераехала ў Кракаў і пачала наведваць заняткі на філасофскім факультэце Ягелонскага універсітэта (1908–1909). У 1911 г. А. Пашкевіч выходзіць замуж за Сцяпонаса Кайрыса і, відаць, толькі ў канцы 1913 г. вяртаецца на Радзіму. Перыяд 1912–1914 гг. стаў часам не толькі новага рэвалюцыйнага ўздыму, у якім А. Пашкевіч-Кайрыс прымала актыўны удзел, а і перыядам яе «сапраўды новага творчага набывання. Гасабліва – год 1914-ты, па сутнасці, апошні творчы год, калі Цётка пачала новы паворот у сваім жыцці, узяўшыся за стварэнне першага беларускага выдання для моладзі «Лучынка»»².

У сувязі з пагаршэннем здароўя А. Пашкевіч мусіла зноў пакінуць Радзіму, яна едзе на лячэнне ў Фінляндыю. Потым была Швецыя. Пачынаецца вайна паміж Германіяй і Расіяй – А. Пашкевіч-Кайрыс, душы якой не давалі спакою клопаты пра блізкіх, пра лёс «Лучынкi», вяртаецца на Беларусь. У Вільні яна актыўна ўключаецца ў працу Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, працуе сястрой міласэрнасці ў бараку для інфекцыйных хворых.

¹У характарыстыках львоўскага, як і наступных, перыяду жыцця А. Пашкевіч у навуковых і дакументальных матэрыялах назіраюцца некаторыя разыходжанні (напрыклад, храналагічныя неадпаведнасці ў вызначэнні часу прыезду ў Львоў, перыядаў навучання ў Львоўскім універсітэце, разыходжанні ў вызначэнні прычын і перыядаў выездаў са Львова, вяртання туды); таму ў дадзеным выпадку прытрымліваемся храналагічных даных, якія вызначаюцца ў акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры ХХ ст.» (арт. І.Э. Багдановіч); можна параўнаць даныя з названай і іншых крыніц: *Коўтун, В. Жыве яе ліра нанова* / В. Коўтун // *Выбраныя творы* / Цётка. Мінск, 2001. С. 26–31; *Мельнікава, З.П. Цётка* / З.П. Мельнікава // *Беларускія пісьменнікі: Бібліяграфічны слоўнік: у 6 т.* Мінск, 1995. Т. 6. С. 216; *Кабржыцкая, Т. Цётка і Свянціцкі* / Т. Кабржыцкая, В. Рагойша // *Выбраныя творы* / Цётка. Мінск, 2001. С. 302–308 і інш.

²*Коўтун, В. Жыве яе ліра нанова* / В. Коўтун // *Выбраныя творы* / Цётка. Мінск, 2001. С. 41, 42.

Зімой 1916 г. А. Пашкевіч-Кайрыс тэрмінова выязджае ў родныя мясціны: памёр бацька ад тыфу, аказаліся пад пагрозай захворвання блізкія. Ратуючы родных, аднавяскоўцаў, самаахвярная сястра міласэрнасці заразілася сама. У ноч на пятае лютага душа нястомнай змагаркі зашчасце свайго народа назаўсёды адляцела ў вечнасць.

Спадчына А. Пашкевіч даволі разнастайная. Акрамя твораў з названых раней кніг, яе пяру належыць лірыка 1913–1915 гг., апавяданні, успаміны, публіцыстыка (асобнымі зборнікамі гэтыя творы не выдаваліся).

Свае літаратурныя творы А. Пашкевіч «падпісвала дваццаццю васьмю псеўданімамі і крыптонімамі, асноўныя з іх: Гаўрыла з Полацка, Мацей Крапіўка, Банадысь Асака, Тымчасовы»¹. Але найбольш вядомы з псеўданімаў і самы распаўсюджаны – Цётка².

Пісьменніца была актыўным прадаўжальнікам грамадзянскай і літаратурнай справы Ф. Багушэвіча³. На яго

¹Конан, Ул. Загадка Алаізы / Ул. Конан // Польша. 1997. № 6. С. 268.

²Адно з тлумачэнняў паходжання такога псеўданіма дае Ул. Конан: «Як жа ўсё-такі ўзнік, здаецца, унікальны ў еўрапейскай літаратуры псеўданім Цётка? Думаю, спачатку ён замацаваўся ў вуснай традыцыі і сяброўскім сумаўі. Нашу літаратуру і культуру ўваскрасілі тады зусім маладыя людзі. Аўтару геніяльнага паэтычнага «Вянка» <...> было ўсяго 22 гады. Аўтаркай кніжкі вершаў «Курганная кветка» (1914) была дваццацігадовая дзяўчына Канстанцыя Буйло. Аўтару першай зрунтоўнай «Гісторыі беларускай літаратуры» (1920) Максіму Гарэцкаму было 27 гадоў. <...> Сярэдні ўзрост тых, хто друкаваў вершы, апавяданні, артыкулы, нататкі ў «Нашай ніве», часопісах «Маладая Беларусь», «Лучынка», – недзе каля 20–22 гадоў. Да трыццацітрохгадовых Янкі Купалы, Якуба Коласа, Івана і Антона Луцкевічаў, Вацлава Ластоўскага яны звярталіся з павагай – дзядзька. Таксама цётка – любімы зварот у традыцыйным побыце беларусаў: так звяртаюцца не толькі да крэўных сваячніцаў, але да ўсіх жанчын старэйшага ўзросту. Дзеці цалавалі руку цётчыну» (Конан, Ул. Загадка Алаізы / Ул. Конан. Польша. 1997. № 6. С. 267).

³У канцы XIX ст. у «Прадмове» да зборніка «Смык беларускі» Сымон Рэўка з-пад Барысава (Ф. Багушэвіч, 1884) пісаў: «Не раўня я Бурачку [Мацей Бурачок – псеўданім Ф. Багушэвіча, пад якім быў выдадзены першы паэтычны зборнік паэта «Дудка беларуская» (Кракаў, 1891). – Аўтар тэмы], – ён лепей, можа, знае жыццё мужыцкае, больш, можа, відзеў і чуў: але так мне спадабаліся яго тыя вершы, што і я здумаў направаваць штокольвек напісаць. <...> Вот я і напісаў з дзесятак песняў «сякіх-такіх». Граю трошкі на скрыпачцы, ну дык няхай і мая ксёнжачка завецца струмантам якім: вот я і назваў яе «Смык». Смык

літаратурную спадчыну Цётка неаднаразова скіроўвала ўвагу сваіх юных чытачоў у артыкулах, якія публікаваліся на старонках «Нашай нівы» («Як нам вучыцца»), «Лучынкi» («Шануйце роднае слова»).

Алаіза Пашкевіч актыўна выступала па праблемах нацыянальнага жыцця, адукацыі, выхавання, развіцця тэатральнай справы на старонках газеты «Наша ніва».

Так, напрыклад, яе артыкул «Як нам вучыцца» («Наша ніва», 1906 – пад псеўданімам Мацей Крапіўка) узнімае праблему адкрыцця «новых начальных народных школ», навучання ў іх на беларускай мове. А. Пашкевіч заклікае выказацца па гэтай праблеме ўсіх, хто «разумее карысць навукі для народа». У гэтым артыкуле выявіліся і метадычныя здольнасці Цёткі, якая даводзіць, што навучанне ў пачатковай школе павінна пачынацца найперш на роднай мове – гэта не перашкаджае выпрацоўцы навыкаў і ўменняў чытання: увага дзіцяці канцэнтруецца на галоўным. «Усюды дзецям цяжка навучыцца чытаць, але ў нас горш як дзе – і не дзіва. То ж нашы дзеткі-беларусы маюць у школах адразу дзве работы: адна работа – гэта пазнаць знакі-літары, навучыцца складаць з іх словы, а другая работа – адначасна навучыцца разумець і гаварыць па-расейску, бо ў школе вучыцель усё тлумачыць толькі па-расейску, а гэтай мовы дзеці не знаюць <...>».

Так вось, калі пачнуць у нас уводзіць новыя начальныя народныя школы, трэба, канечне, каб дзяцей у іх навучалі па-беларуску, каб тлумачылі ім усё па-тутэйшаму, па-свойму, як дзеці гавораць у хаце з бацькамі і як ім найлягчэй разумець. Тады дзеці і чытаць скарэй навучацца, і пазнаюць лягчэй іншыя мовы <...>¹.

Паводле вызначэння Ул. Конана, гэты артыкул стаўся «праграмаю беларускага нацыянальнага адраджэння на ўсё стагоддзе»².

ёсць, а хтось скрытку, можа, даробе, а там была «Дудка» – вот і мы зробім музыку, як тыя жыдкі, што на цымбалах граюць».

¹Цётка. Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 173, 174. Далей творы Цёткі цытуюцца па гэтым выданні з пазначэннем у дужках нумара старонкі.

²Конан, Ул. Загадка Алаізы / Ул. Конан // Польшыя. 1997. № 6. С. 268.

1906 год стаў плённым для нацыянальнага адраджэння, неад’емнай часткай якога было навучанне і выхаванне дзяцей, – у Пецярбурзе суполка «Загляне сонца і ў наша аконца» выпусціла ў свет «**Беларускі лемантар, або Першую навуку чытання**» без указання імя аўтара¹, два выданні «Першага чытання для дзетак беларусаў» (на вокладцы абедзвюх кніг было засведчана аўтарства Цёткі), а ў Жоўкве каля Львова ў гэтым жа годзе быў выдадзены зборнік пад назвай «Гасцінец для малых дзяцей. Пералажыў з украінскага языка на беларускі з малымі пераменамі Тымчасовы».

Усе гэтыя тры выданні маюць агульныя асаблівасці, якія даюць падставу характарызаваць іх як канцэпцыйнае ў нацыянальна-асветніцкім і педагогічным плане

¹Я. Колас у «Методыцы роднай мовы» (Мінск, 1926) у раздзеле «Агляд лемантароў» адзначаў наступнае: «*Першым беларускім лемантаром з’яўляецца лемантар Элаізы Пашкевіч, вядомай паэткі Цёткі*» (Колас, Я. Методыка роднай мовы / Я. Колас // Збор твораў: у 14 т. Мінск, 1976. Т. 12. С. 498). Нягледзячы на гэтае сцверджанне Я. Коласа, у гісторыі беларускай літаратуры даволі доўгі час адкрытым заставалася пытанне адносна аўтарства «Беларускага лемантара...»; аўтарам яго гіпатэтычна называўся К. Каганец (напрыклад: *Александровіч, С. Карусь Каганец / С. Александровіч // Творы / К. Каганец. Мінск, 1979. С. 17*). У той жа час выказваліся і іншыя высновы. Так, напрыклад, Л. Арабей адзначыла, што Цётка: «*Шмат зрабіла на ніве асветы бел<арускага> народа як аўтар выдадзеных у 1906 г. першых кніжак для дзяцей на роднай мове: «Лемантар», «Гасцінец для малых дзяцей» <...>, «Першае чытанне для дзетак беларусаў» <...>*» (Арабей, Л. Цётка / Л. Арабей // *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. Мінск, 1987. Т. 5. С. 473*).

Даследчыца беларускай дзіцячай літаратуры М.Б. Яфімава на падставе параўнання тэкстаў «Беларускага лемантара...» і «Першага чытання...», а таксама зыходзячы з высноў Я. Коласа сцвярджае, што аўтарам «Беларускага лемантара...» была А. Пашкевіч (*Яфімава, М. Аўтарства бяспрэчнае / М. Яфімава // Польша. 1997. № 7. С. 257–259*). Такая выснова падтрымліваецца і іншымі даследчыкамі (напрыклад: *Марціновіч, А. Святло чароўнага літарыка: Выбраныя старонкі гісторыі беларускай дзіцячай літаратуры: у 2 кн. / А. Марціновіч. Мінск, 1997. Кн. 1. С. 19*).

У той жа час даследчыца беларускай дзіцячай літаратуры М.Ф. Шаўлоўская, прытрымліваючыся, відаць, ранейшых традыцыйных высноў адносна аўтарства «Беларускага лемантара...», канстатуе факт яго выдання ў 1906 г., а таксама вызначаючы напрамкі асветніцка-педагогічнай дзейнасці Цёткі, увогуле не звяртае ўвагу на праблему аўтарства гэтага выдання (*Шаўлоўская, М.Ф. Дыдактычны матэрыял па беларускай дзіцячай літаратуры / М.Ф. Шаўлоўская. Мінск, 2004. С. 5*).

адзінства. Першай такой асаблівасцю з'яўляецца падабенства, а то і агульнасць педагогічных прынцыпаў, на падмурку якіх грунтуецца змест і структура хрэстаматый. Другая асаблівасць: гэтыя выданні аб'ядноўвае падабенства друкарскага іх выканання (нягледзячы на тое, што першыя дзве кнігі выдаваліся ў Пецярбурзе, а трэцяя ў Жоўкве): надрукаваны лацінкай і кірыліцай. Чаму ўжывалася такое спалучэнне? У «Беларускім лемантары...» даецца адказ на такое пытанне: «У прадмове да кнігі адзначаецца, што яна друкуецца лацінскімі і славянскімі літарамі, бо сярод беларусаў “тутэйшых” ёсць “католікі і праваслаўныя, католікі больш да лацінскіх літар... прывыклі; праваслаўныя – да славянскіх, ці, як кажучь, да рускіх прывыклі. Гэтыя рускія – гэта ж нашы спрадвечныя беларускія, а лацінскімі цяпер увесь свет піша»¹.

«Беларускі лемантар...», па вызначэнні М.Б. Яфімавай, «адрасаваны найперш настаўнікам»². У ім даюцца парады, як трэба вучыць чытаць дзяцей, ён арыентаваў настаўнікаў і вучняў на адпаведныя правілы арфаграфіі, сінтаксісу, фанетыкі. Пасля азбукі ў лемантары змяшчаліся тэксты для чытання, а таксама прыказкі і прымаўкі. Нягледзячы на вывад Я. Коласа: «як кніга для навучання грамаце ў школе лемантар гэты не прадстаўляе цікавасці»³, звернем увагу на змешчаныя ў ім апавяданні («Два мужыкі», «Дзед і баба», «Не смейся з чужой бяды»)⁴, якія сведчаць пра метадычную падрыхтаванасць аўтара лемантара: ён ведаў спецыфіку ўспрыняцця літаратурнага матэрыялу маленькімі чытачамі – спецыфіку, якая ў многім грунтавалася на асаблівасцях народнай рэцэпцыі прататыпнага і літаратурнага матэрыялу.

Кароткія павучальныя эпізоды з сялянскага жыцця (у іх праяўляюцца адмоўныя ўласцівасці характару чалавека), выкарыстаныя ў апавяданнях «Два мужыкі», «Дзед

¹ Міроненка, Л.Г. Першыя беларускія чытанкі / Л.Г. Міроненка // Беларуская дзіцячая літаратура / пад агул. рэд. М.Б. Яфімавай, М.М. Барсток. Мінск, 1980. С. 39.

² Яфімава, М. Аўтарства бясспрэчнае / М. Яфімава // Полымя. 1977. № 7. С. 258.

³ Колас, Я. Методыка роднай мовы / Я. Колас // Збор твораў: у 14 т. Мінск, 1976. Т. 12. С. 498.

⁴ Цётка. Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 145, 146.

і баба», «Не смейся з чужой бяды» вызначаюцца сваёй пазнавальнасцю. Такая асаблівасць садзейнічае засваенню праз літаратурную форму павучальнага вываду, які можа быць сфармуляваны самімі дзецьмі з дапамогай настаўніка. Гэтыя апавяданні цікавыя ў плане фарміравання на іх матэрыяле ў малодшых школьнікаў уменняў характарызаваць літаратурную сітуацыю, супастаўляць яе з рэальным жыццём, вылучаць рысы характару чалавека, якія паказаны ў мастацкім творы, і праводзіць паралелі на падставе гэтага вылучэння з рэальным жыццём.

У заключэнні «Беларускага лемантара...» паведамлялася аб хуткім выданні «Першага чытання для дзетак беларусаў».

Падручнік-хрэстаматыя для вучняў пачатковай школы «Першае чытанне для дзетак беларусаў» выдаваўся двойчы ў Пецярбурзе: лацінкаю і кірыліцаю. Структура абодвух гэтых выданняў аднолькавая, адрознівае іх толькі друкарскі шрыфт і тое, што ў кірылічным варыянце пазначаны націскі над словамі.

Падзейна-мастацкім падмуркам для «Першага чытання...» з'явіліся народныя апавяданні, песні, казкі, прымаўкі – усе яны былі апрацаваныя Цёткай, паводле формы і зместу адаптаваныя да дзіцячага ўспрымання.

Хрэстаматыя падзяляецца на дзве часткі, якія маюць асобныя раздзелы. Паводле зместу *першая частка* вызначаецца большай прастатой, займаўнасцю эпизодаў і разнастайнасцю літаратурных форм, у якіх яны прапанаваны.

У *першай частцы* прадстаўлены наступныя літаратурныя формы.

Кароткія апавядальныя эпизоды этнаграфічнага зместу («Нядзеля», «Наша гаспадарка», «Цыган»). Літаратурныя героі гэтых твораў вядомыя (распазнавальныя) дзіцяці: сяляне-бацькі, сялянскія дзеці; падзеі таксама знаёмыя маленькаму чытачу (слухачу) з вясковага асяроддзя: у іх падаюцца звесткі з побыту сялянскай сям'і. У апавяданні «Цыган» паказаны гультаяватасць, жаданне спажыць чужое – якасці характару, якія замацаваліся ў народным уяўленні як паказальныя, характарыстычныя ў адносінах да цыгана. Яны ілюструюцца ўсяго адным эпизодам: цыган, які «прыб'іўся» «да працавітых людзёў» і абедаў з імі, аказаўся надта ласым да спажывання ежы

(два разы добра «папрацаваў»: спажыў малодзіва і кілбасы); аднак жа на запытанне «Ну, а цяпер каму ж малаціць ісці?» адказаў: «Малаціць не мне <...> я і так ўжо на сябе дзве работы ўзяў, дык на трэцюю сілы не станець» [153, 154]. Такім чынам аўтар вядзе свайго маленькага чытача па шляху пазнавальнасці народных уяўленняў аб прадстаўніках іншых этнасаў.

Апавяданні з казачным сюжэтам («Сварба», «Гутарка асота з крапіваю»). Літаратурныя героі такіх твораў таксама вядомыя дзіцяці: вясна і зіма, асот і крапіва. Паколькі гутарка ў гэтых апавяданнях ідзе пра прыродныя з'явы, расліны, то вельмі важным з'яўляецца для аўтара выкарыстанне такіх выяўленчых сродкаў, якія б саздзейнічалі ўзнікненню ў свядомасці дзіцяці вобразаў і шырокіх вобразных карцін. Вось як, напрыклад, паказана барацьба зімы з вясною ў апавяданні «Сварба»: «Ну і пачалі адна аднэй наперакор рабіць. Зіма паўзе з марозам – вясна лезе з адлігай, і зноў няма парадку. <...> » [148].

Казкі («Журавель і чапля», «Курыца і пятах»). Гэтыя творы цікавыя для пачатковай школы тым, што ў іх прадстаўлены займальны матэрыял для фарміравання ўмення чытання. Так, напрыклад, у казцы «Курыца і пятах» выкарыстаны паўторы дыялогаў па нарастаючай іх колькасці, якія дазваляюць дзецям вучыцца чытаць бегла: знаёмыя ўжо па ранейшым кантэксце выразы яны могуць успрымаць і чытаць асэнсавана як цэльныя выразы, а не як набор складоў і слоў.

Апавядальныя эпизоды-ілюстрацыі да народных выслоўяў («Пакуль не ў руках, не кажы, што тваё», «З прыску ды ў агонь»). Гэтыя творы з'яўляюцца эфектыўным і цікавым дапаможным матэрыялам, на прыкладах якога можна прасачыць сэнсавыя асаблівасці народных трапных выказаў, вынесеныя у загалоўкі твораў. Да гэтай групы апавяданняў далучаецца (паводле зместу) і верш «Сыноч маленькі», у якім выкарыстоўваецца ў вершаваным падагульняльным кантэксце народнае выслоўе: «Абцяцанка-цацанка, а дурному радасць, // Часта абцяваюць, рэдка датрываюць» [151].

Паказальным метадычным прыёмам, выкарыстаным Цёткай у першай частцы хрэстаматыі, з'яўляюцца паэтычныя рэзюме да некаторых твораў («Нядзеля», «Пакуль не ў руках, не кажы, што тваё», «Журавель і чапля»,

«Цыган»). Змест даносіцца двойчы: у праяві і вершаванай форме. Гэта спрыяе больш эфектыўнаму засваенню дзецьмі пададзенага матэрыялу; рэзюме з'яўляюцца таксама і вобразнымі падагульненнямі да ранейшай інфармацыі побытавага зместу. Успрыманне іх у кантэксце папярэдняга праявінага эпізоду, а таксама характарыстыка зместу і выяўленчых асаблівасцей гэтых вывадаў пад кіраўніцтвам настаўніка садзейнічае фарміраванню ў дзяцей вобразнага мыслення, а на яго падставе вобразнага выказвання. У сучаснай школьнай практыцы такія метадычны падыход павінен выконваць вядучую ролю ў працэсе фарміравання і развіцця творчых здольнасцей малодшых школьнікаў – здольнасцей, якія ў далейшым (сярэдня школа) могуць эфектыўна выкарыстоўвацца пры выкананні творчых пісьмовых работ.

Матэрыялы *другой часткі* хрэстаматыі вызначаюцца ўскладненасцю іх зместу: прыродапісальнай (вершы «Мой сад», «Лес», апаэзія «Пчола»), сацыяльнай (апаэзія «Мая вёска», «Сірата»), патрыятычнай (верш «Родная вёска»).

Творы, у якіх падаюцца апісанні прыроды, вызначаюцца вобразнай разгорнутасцю; яны разлічаны на асэнсаванне іх з дапамогай тых пачатковых уменняў успрыняцця літаратурнага вобраза, якія фарміраваліся на падставе матэрыялу першай часткі хрэстаматыі. Творы гэтай групы – гэта той літаратурны матэрыял, на грунце якога ў вучняў могуць узнікаць першапачатковыя праяўленні эстэтычнага захаплення не толькі мастацкім вобразам, а і выкліканымі ім асацыяцыямі, уяўленнямі, параўнаннямі.

Дзеля прыкладу можна звярнуцца да наступных вершаваных радкоў: «*Стаіць мой сад пад белым цветам: // Нарцыс, стыдлівых поўны крас, // Звісае бэз ў акно букетам, // Тульпанаў куст расцвёў зараз. <...> Люблю мой сад ў маёвым ранку. // Як тоне ён ў расістай мгле, // Як ліпа шэпчацца пры ганку // І як зязюлька “ку-ку” шле*» [154] («Мой сад»).

Асветніцкімі, патрыятычнымі матывамі прасякнуты апаэзія «Мая вёска», «Сірата». Гэта ўжо той мастацкі матэрыял, на падмурку якога можа адбывацца выхаванне пачуццяў вышэйшага грамадзянскага гатунку. Акрамя таго, апаэзія «Сірата» скіроўвае ўвагу маленькіх чытачоў на вельмі важны хрысціянскі матыв: матыв спа-

гадлівасці да пакрыўджанага, удзячнасці праз добрыя ўчынкi ўсім людзям, а не толькі тым, хто рабіў чалавеку некалі дабро. Настулька, якая з сямі гадоў засталася круглаю сіратаю, была *«адна-адзінюткая, як палец, на белым свеце»*. Яе гора, яе адзінота не знайшлі спагады сярод дарослых яе аднавяскоўцаў. І толькі малыя дзеці змаглі паспачуваць Настульцы, якая, знямогшыся ад адзіноты, у распачы пачала клікаць пахаванага яшчэ раней бацьку. Са старэйшых жа людзей са спачуваннем аднеслася да Настулькі толькі жабрачка, што праходзіла праз вёску. Яна забрала няшчасную ў яе адзіноце дзяўчынку з сабой, у горадзе аддала на выхаванне *«добрым людзям»*. Гадоў праз чатырнаццаць Настуля, ужо *«маладая дзеўчына, проста не наглядзеца, як з казкі каралеўна»*, вяртаецца ў родную вёску, каб *«адведаць бацькавы магiлы»*. Яна цяпер настаўніца, не памятае крыўды, прынесенай калісьці ў яе дзіцячае сэрца дарослымі аднавяскоўцамі. Вёска, у якой яна нарадзілася, і яе жыхары засталіся для Настулі роднымі. Дзецям аднавяскоўцаў яна аддае свае веды як настаўніца. У кантэксце апавяданняў «Сірата», «Міхаська», іншых твораў Цёткі вымалёўваецца вельмі важная эстэтычная аўтарская канцэпцыя, якая бярэ свой пачатак у народнай маралі, заснаванай на хрысціянскай павучальнасці.

Аповяданні «Мая вёска», «Сірата» вызначаюцца большай сюжэтнай разгорнутасцю, матываванасцю прычына-выніковых сувязей. Змешчаныя ў другой частцы хрэстаматыі, яны арыентуюць рэцыпіента на ўспрыняцце (у параўнанні з апавяданнямі першай часткі) ужо больш складанага літаратурнага матэрыялу. Так, напрыклад, апавяданню «Сірата» ўласцівы моманты псіхалагічнай напружанасці, мастацкай інтрыгі, такой падзейнай напоўненасці, якая спрыяе (калі настаўнік на гэта зверне ўвагу дзяцей) супастаўленню маральнага зместу (напрыклад, можна параўнаць факты сялянскай чэрствасці ў адносінах да маленькай Настулькі і захапленне сялян яе ўважлівасцю ў час сустрэчы праз амаль чатырнаццаць гадоў, просьбы аднавяскоўцаў не пакідаць, а вучыць іх дзяцей, абыякавасць сялян да сіраты ў мінулым з удзячнасцю і душэўнасцю дарослай Настулькі, якая праявіла выключны клопат настаўніцы пра сялянскіх дзяцей).

Творы гэтай часткі хрэстаматыі пераклікаюцца паміж сабой ідэйным гучаннем; гэта дае падставу настаўніку

праводзіць паралелі паміж імі і на такім падмурку фарміраваць у дзяцей базавыя ўменні аналітычных супастаўленняў зместу і сэнсу, які вынікае з яго. Так, напрыклад, можна параўнаць паэтычныя высновы і вобразы з верша «Родная вёска» («*Бо куды я ні зярнуся, // Куды я ні гляну, // С табой, вёсачка, спаткнуся, // Цябе успамяну. // \ Еду морам – ўсё здаецца, // Што плыву Вільёю, // І ў Сібіры сэрца б'ецца, // Край мой, за табою*» [156]) і апавядання «Сірата».

Акрамя арыгінальных твораў, у другой частцы хрэстаматыі змешчаны і фальклорныя: прыпеўкі, прыказкі, загадкі. Але яны тут выкарыстоўваюцца ўжо не эпизадычна, а сістэмна: згрупаваны ў адпаведных частках. Паклаўшы ў падмурак першай часткі хрэстаматыі фальклорны матэрыял, гэтакім жа матэрыялам, толькі прадстаўленым больш шырока і сістэмна, аўтар і завяршае «Першае чытанне...». Такі падыход да стварэння падручніка-хрэстаматыі, акрамя іншага, ілюструе вельмі важны прынцып асветніцка-выхаваўчай праграмы Цёткі: вусная народная творчасць з'яўляецца не толькі крыніцай этнаграфічнага пазнання, але і важнай састаўной часткай народнай педагогікі.

Своеасаблівым сведчаннем метадычнай блізкасці «Беларускага лемантара...» і «Першага чытання...» з'яўляецца выкарыстанне ў абедзвюх кнігах асаблівасцей аповеду, знаёмых для маленькіх чытачоў. І калі ў першай з названых кніг такая асаблівасць была звязана найперш з гумарыстычным зместам, то ў другой – з формай: творы першай часткі хрэстаматыі ў большасці выпадкаў грунтуюцца на сітуацыі расказвання, заўсёды цікавай для дзіцяці. Прычым у кожнай такой асобнай сітуацыі выкарыстоўваецца толькі адзін кароткі эпизод, у якім няма нічога, што б адцягвала ўвагу маленькага чытача (слухача) ад галоўнай пазнавальнай ці выхаваўчай мэты. Гэта сведчыць пра ўлік аўтарам узроставых псіхалагічных асаблівасцей дзяцей, якім адрасавана хрэстаматыя.

Зборнік «Гасцінец для малых дзяцей...» таксама ўяўляе сабой кнігу для чытання, толькі падаюцца ў ім ужо ўкраінскія тэксты¹. Падбіраючы матэрыял для гэтай кнігі, Цётка, відаць, арыентавалася на падабенства асаблівас-

¹ У зборніку змешчана сем апавяданняў, тры загадкі з адгадкамі да іх і дзве прымаўкі.

цей сэнсаўтварэння ў гэтым зборніку і «Першым чытанні...» (яны грунтуюцца на хрысціянскай маралі). Апавяданні з «Гасцінца для малых дзяцей...» напоўнены матывамі спачування і дапамогі тым, хто аказаўся ў бядзе.

У апавяданні «Хлеба будняга дай нам сёнека!» гучыць матыў бацькоўскіх адносін пана да селяніна, які знаходзіцца ў нястачы. У сэрцы маладога пана, які стаў сведкам малітвы «*дзяўчынкі гадкоў пляці*» – яна прасіла ў Бога хлеба, – нараджаецца спагада да Юзі і яе маці, якія «*ўжо трэці дзень не елі*». Пан і пані («*знаёмая таго пана*») даюць прытулак няшчасным: жанчына атрымала службу, а «*малая Юзя гуляла з панінаю дачкою*» [164].

Агатулька з апавядання «Добрае дзіцятка» паказана клапатлівай дачкой: яна не з'ела прысмакі, якімі частаваў дзяцей пасля дажынак заможны гаспадар, а схавала іх, каб занесці хворай маці. Такая дабрыня была ўзнагароджана гаспадаром: ён паслаў харчы для хворай жанчыны, а «*дзяўчынку пасадзіў за стол і сам накарміў*» [167].

У той жа час у фінале апавядання «Лебедзь» на падставе папярэдніх параўнанняў канстатуецца прынцып сацыяльнай няроўнасці: «*Лебядзінага руху не шмат. А панскае працы яшчэ менш на свеце.*

Любіце, дзеткі, гусачак, бо на іх падушках спіце; любіце мужыкоў яшчэ больш, бо з іх працы жывяць» [167].

Ёсць апавяданні, у якіх дзеці – літаратурныя героі гэтай кнігі – не ідэалізуюцца. Іх намеры і ўчынкі не заўсёды вызначаюцца прыстойнасцю: пажартаваць, зрабіўшы злое (малы Сымон жадае схаваць вопратку аратага, каб пасмяяцца з таго, як гэты працаўнік будзе шукаць свае «*абадранцы*» – «Неспадзяваны гасцінец»), пакрыўдзіць не падобнага да іх (Людвіся, яе брат Аляксандр проста здзекуюцца з рыжай Юлькі – «*Рыжая*»). Аднак у гэтых творах падзеі разгортваюцца такім чынам, што кожны з дзяцей атрымлівае маральны ўрок. У «Неспадзяваным гасцінцы» такі ўрок дае Сымону яго бацька: ён не дапускае сына да злога жарту, а прапануе яму зрабіць добрае: пакласці ў кожны лапаць спрацаванага селяніна паўрублёўку. Назіраючы радасць селяніна ад знойдзеных грошай, хлопчык у захапленні прамаўляе: «*Татчка! Я добра зрабіў, а ты яшчэ лепш, бо гэта твая рада*» [166]. Хрысціянскі матыў аб непраціўленні злом насіллю на

поўны голас гучыць у апавяданні «Рыжая». Як ні здэкаваліся дзеці з Юлькі, асабліва Людвіся і яе брат Аляксандр, за тое, што яна была не толькі рыжай, а і стараннай у вучобе, спагадлівай, дзяўчынка не адказвала злом на зло. Але абставіны склаліся так, што Людвіся аказалася ў бядзе. Знясіленая ад непагоды, страху, расчаравання, яна ніяк не магла выбрацца з лесу, а дапамогі не было адкуль чакаць: напужаныя маланкай дзеці паразбягаліся. І вось тут на дапамогу Людвісі прыходзіць Юлька. Яна не толькі выводзіць яе з лесу, але і дае прытулак у бацькоўскай хаце, даглядае хворую. Такі фінал апавядання мае дваіны выніковы эффект: крыўдзіцель прызнае сваю жорсткасць, раскайваецца ў ёй – гэта ў сваю чаргу спрыяе нараджэнню ў чытача жадання змяніць нешта да лепшага ў сваіх адносінах да блізкіх.

Хрысціянскі матыў падзякі Богу за кожнае канкрэтнае створанае ім дабро на зямлі гучыць у апавяданні «Расінка на рожы».

Такім чынам, ахарактарызаваныя вышэй асабліва сці трох гэтых кніг 1906 г. даюць падставы для разгляду іх як своеасаблівага нацыянальна-асветніцкага, педагогічнага трыпціха.

У 1914 г. у Мінску выходзіў у свет літаратурна-мастацкі і навукова-папулярны часопіс для беларускай моладзі «Лучынка» (на беларускай мове, выйшла 6 нумароў). «*Рэдактар-выдавец А. Уласаў, літаратурны рэдактар А. Пашкевіч (Цётка). У часопісе супрацоўнічалі пісьменнікі і публіцысты газ. «Наша ніва», беларускія студэнты*»; прапагандавалася ідэя «*асветы на роднай мове, самаадукацыі, духоўнага і нацыянальна-патрыятычнага выхавання дзяцей і юнацтва*»¹. На старонках гэтага выдання з артыкуламі выступалі А. Пашкевіч (Цётка), Л. Гмырак, А. Уласаў, друкаваліся творы Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, Зм. Бядулі, Ядвігіна Ш. і іншых пісьменнікаў. Публікацыі ў гэтым часопісе мелі навукова-папулярны, эканамічны (нарысы А. Жывіцы), краязнаўчы і

¹Конак, Ул. Лучынка / Ул. Конак // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1997. Т. 4. С. 406. Паводле іншых крыніц, А. Пашкевіч была заснавальніцай і рэдактарам першага беларускага часопіса для дзяцей і моладзі «Лучынка» (Мельнікава, З.П. Цётка / З.П. Мельнікава // Беларускія пісьменнікі: Бібліяграфічны слоўнік: у 6 т. Мінск, 1995. Т. 6. С. 217).

прыродазнаўчы змест (напрыклад, аўтары артыкулаў – студэнты Новаалександрыйскага сельскагаспадарчага інстытута ў Пулавах (ПНР) У. Рышкевіч і А. Балкоўскі, пісьменнік А. Паўловіч); у часопісе друкаваліся народныя песні і гультні¹.

Адно з вядучых роляў у фарміраванні агульнай выхаваўчай, адукацыйнай і нацыянальна-грамадзянскай праграмы гэтага выдання выконвала А. Пашкевіч. Мэты, на якія арыентаваўся часопіс, яна паэтычна сфармулявала ў вершы «Лучынка» (1914): «*Паволі, ціха, у роўнай меры // Будзем з «Лучынкай» наперад спяшаць – // З вёскі ў вёску, праз кожныя дзверы // Клікаць, каб моладзь святло выйшла ўзяць*» [86].

У кожным з нумароў (кніжак) часопіса публікаваліся высновы Цёткі па праблемах нацыянальнай адукацыі і выхавання. І калі ў першым нумары «Лучынка» змяшчалася асветніцкая праграма гэтага выдання ў паэтычнай форме (згаданы раней верш «Лучынка»), то ўжо ў наступных нумарах такая праграма не толькі паглыблялася, але і знаходзіла сваё практычнае вырашэнне.

Асветніцкая, педагагічная канцэпцыя А. Пашкевіч знайшла сваё непасрэднае адлюстраванне ў працах «Да вясковай моладзі беларускай», «Шануйце роднае слова», «Аб душы маладзёжы» (без подпісу), «Да дзяўчатак», «Наша народная беларуская песня» (Цётка), «Пералётныя птушкі» (Мацей Крапіўка), «Да школьнай моладзі» (Цётка), «Папараць-кветка» (Мацей Крапіўка). Усе гэтыя артыкулы былі надрукаваны ў 1914 г. на старонках часопіса «Лучынка».

У артыкуле «Да вясковай моладзі беларускай» звярталася ўвага на тое, што маладым вяскоўцам не хапае навукі на беларускай мове, навукі, якая б паказала, «да якога» «*народа і краю*» належыць беларуская моладзь. У гэтым спалучэнні «*да якога*» ўтрымліваецца прынцыповы асветніцкі сэнс. Аўтар акцэнтуюе ўвагу не толькі на праблеме нацыянальнага самавызначэння беларусаў (тутэйшы, беларус, рускі, паляк), якая была даволі актуальнай для пачатку ХХ ст., але і на праблеме пазнання беларускай моладдзю годнай гісторыі свайго народа, яго культу-

¹Паводле крыніцы: Ліс, А.С. Лучынка / А.С. Ліс // Эцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. Мінск, 1986. Т. 3. С. 309.

ры. У слове «які» (у кантэксте артыкула Цёткі – «якога») утрымліваецца вышэйшая ацэнка слаўнасці гэтай гісторыі і народа, што яе ствараў (у народным асяроддзі існуюць выслоўі накшталт «Ён о-го-го які!» – гэта значыць нехта (нешта) вызначаецца сваёй значнасцю, вялікасцю). «Да вясковай моладзі беларускай» – гэта своеасаблівая асветніцкая праграма; у ім акрэслены наступныя канцэпцыйныя напрамкі дзейнасці рэдакцыі гэтага выдання: вызначыць інтарэсы маладога пакалення і даць адпаведны матэрыял для іх паглыблення і развіцця, публікаваць матэрыялы навуковага (прыродазнаўчага, гістарычнага, этнаграфічнага), грамадзянскага зместу. Звяртаючыся да беларускай моладзі, А. Пашкевіч вызначае для яе галоўную задачу, дасягненню якой будзе спрыяць асветніцкі матэрыял, змешчаны на старонках «Лучынкi».

«<...> беларуская моладзь, прыгатуў сваё сэрца, душу і рукі да працы для роднага народа.

Пазнай <...>, – які ты можаш і які павінна даць атвет перад новым пакаленнем, што ідзе за табой і перад вякамі гісторыі.

<...> Гледзячы на цябе верыцца, што жыцця свайго не змарнуеш, што патрапіш пастаяць за долю свайго пакрыўджанага народа і працай штодзённай паложыш падваліны пад лепшую, яснайшую яго будучыню» [178].

Публіцыстычныя артыкулы Цёткі, змешчаныя на старонках «Лучынкi», – гэта своеасаблівыя літаратурныя прамовы ў друкаванай форме.

У артыкуле «Шануйце роднае слова!» Цётка паглыбляе ідэю абароны роднай мовы дзеля захавання нацыі, акрэсленую Ф. Багушэвічам у прадмове да зборніка «Дудка беларуская». Аб'ектамі звароту тут з'яўляюцца роднае слова і беларуская моладзь. У пачатку гэтай прамовы ў літаратурнай форме Цётка, звяртаючыся да роднага слова, канстатуе, што яно «з матчыных вуст», што яно – неад'емная частка дзіцячай душы. Такая канстатацыя абвастрае далейшыя сведчанні, якія з'яўляюцца своеасаблівым абвінавачваннем тым, хто, забыўшы родную мову, «выракся бацькоў і братоў сваіх» «дзеля карысці». У дадзеным выпадку Цётка апасродкавана звяртае ўвагу на спрадвечны хрысціянскі матыў абароны і шанавання чалавекам сваіх бацькоў, паважлівых адносін да іх. І тут назіраем не толькі ўскоснае выкарыстанне біблейскіх ма-

тываў, але і сфарміраваных на іх падмурку народна-педагагічных прынцыпаў. Пісьменніца не магла не ведаць пра асаблівасці ўздзеяння хрысціянскага матыву аб шанаванні бацькоў на свядомасць чалавека, пра асаблівасці яго выкарыстання ў народнай педагогіцы і пра выхаваўчую выніковасць такога выкарыстання. Таму яна, акцэнтаваўшы ўвагу на праблеме абароны ўсяго роднага, што з'яўляецца сімвалам памяці пра бацькоў, пераходзіць да канстатацыі фактаў рэальнага жыцця: беларуская моладзь, пабыўшы «*між чужых людзей*», пабачыўшы, як насміхаюцца там з роднай мовы, «*пачынае саромецца роднай мовы, свайго народа, сваёй радні*». Моладзь пачынае забывацца пра беларускі народ. «*Чужых багоў прымаеце: чужую гутарку, звычаі, чужое імя*», – сведчыць Цётка [180].

Цётка вызначае нацыянальна-гістарычную місію беларускай моладзі: «*На вас – моладзі – ляжыць вялікая павіннасць: развіваць далей родную мову, узбагачаць свой народ знаннем і культурай. Вы здабываеце навуку для сябе, дык дзяліцеся ёю з тымі, хто для вас цяжкай працай здабывае кусок хлеба. Толькі не кідайце роднай мовы: бо сапраўды для свайго народа тады вы ўмёрлі!*

Мейце сілу і адвагу дзяржаўца роднага слова. Мейце смеласць усюды голасна казаць па-свойму. І, глядзячы на вас, асмеляцца і іншыя» [180].

Гэты артыкул не страціў сваёй актуальнасці і ў наш час. У сітуацыі, калі ў навучальных установах перавага аддаецца навучанню і выхаванню на рускай мове, вельмі важна звяртаць увагу дзяцей на тое, што засваенне найперш роднай мовы адкрывае перспектывы засваення сусветнай культуры, замежных моў. Але галоўнае пры гэтым тое, што, пачынаючы з дашкольнага ўзросту, у пачатковай школе (асабліва!) неабходна закладваць падмуркі нацыянальнага патрыятызму. І ў такім кантэксце вельмі важнымі для дзейнасці педагога, выхавацеля акажуцца прынцыпы доказаў, ілюстрацый, якія прапанавала А. Пашкевіч у артыкуле «Шануйце роднае слова!».

У выхаваўчай праграме Цёткі нацыянальныя кампаненты непарыўна звязаны з агульначалавечымі. На гэта звяртаецца непасрэдная ўвага, напрыклад, у артыкуле «*Аб душы маладзёжы*». Тут асветніца праз пытанне («*Глядзіш на нашу моладзь і згадваеш: колькі з вас з ча-*

сам ідэйна замрэ для грамадства?» [186]) і ілюстрацыі да яго канстатуе сумную рэальнасць не толькі тагачаснай, але і сучаснай беларускай рэчаіснасці: не ўсе з маладых людзей уздымуцца да разумення неабходнасці служэння найперш Бацькаўшчыне, інтарэсам яе народа. У той жа час, абапіраючыся на падмурак хрысціянскай маралі, яна заклікае моладзь развіваць «у сабе ўсе лепшыя зачаткі, якія ў душы яе змалку заложаны»: «Развівайце ў сябе любоў да чалавека, – і для вас заўсёды будзе дораг родны край і народ, цёмны, бедны, забыты Богам і людзьмі.

Развівайце любоў да народа, – і сэрца ваша ў стальця гады будзе адклікацца гарачым пратэстам на кожную крыўду.

Развівайце міласць да слабых і загнаных, – і ніколі не забудзецца ў шчасці аб нядолі, што на свеце пануе, і ніколі не паложыце рук, кажучы: «Мы сваё адпрацавалі, – няхай іншыя становяцца на работу!»

У чыстых сэрцах моладзі няма месца на благія інстынкты» [186]. Цётка ў дадзеным выпадку акцэнтуюе ўвагу на праблеме захавання ў душы маладога чалавека ўсяго таго лепшага, што фарміравалася змалку ў адпаведнасці з прынцыпамі народнай педагогікі, якая грунтавалася на хрысціянскай маралі добра і справядлівасці. Аднак жа рэчаіснасць не заўсёды спрыяла выбару лепшых шляхоў дзіцяці, маладога чалавека ў будучыню. І Цётка як праўдзівы пісьменнік не магла на гэта не звяртаць увагу. Аднак і ў такім, напоўненым разбуральнымі тэндэнцыямі жыцці пісьменніца знаходзіла падмурак для захавання ў душы маленькага чалавека чысціні, веры ў добро і яго перспектыўнасць. Выразным сведчаннем таму можа быць яе апавяданне «Міхаська» (упершыню апублікавана таксама ў часопісе «Лучынка», 1914).

У артыкуле «Да вясковай моладзі беларускай» у другой кнізе «Лучынкi» Цётка паведамляла аб тым, што часопіс, акрамя іншага, будзе змяшчаць пазнавальныя матэрыялы прыродазнаўчага зместу. І сапраўды, у гэтай жа кнізе было надрукавана апавяданне пісьменніцы «Гутаркі аб птушках (Жаваранак)», а ў пятым нумары часопіса быў апублікаваны своеасаблівы працяг Цётчынага (за подпісам Мацей Крапіўка) апаведу аб птушках «Пералётныя птушкі».

Гэтыя творы знаходзяцца ля вытокаў мастацкай белетрыстыкі для дзяцей. У іх прыродныя факты падаюцца ў займальнай сюжэтнай форме.

Так, напрыклад, апавяданне «Гутаркі аб птушках (Жаваранак)» уяўляе сабой спалучэнне эпізодаў, важнасць якіх заключаецца не ў падзейнасці, а ў пазнавальнасці іх зместу: усё тут развіваецца вакол чакання Марыляй, Настай і Казюком прылёту жаваранка і чарговага дзедавага апавяду аб гэтай птушцы. У кожным эпізодзе апавядання разгортваецца сітуацыя пазнання дзецьмі праз апавед дзеда нечага новага пра жаваранка: аб часе прыходу вясны, а разам з ёю і вяртання на радзіму гэтай птушачкі, аб яе прылёце і штодзённых клопатах, аб асаблівасцях жыцця птушынай сям'і, урэшце, аб адлёце жаваранкаў на зіму ў цёплыя краіны. Твор выконвае не толькі пазнавальную функцыю, а яшчэ і развівае фантазію маленькіх чытачоў (слухачоў), спрыяе фарміраванню ў іх здольнасцей абагульняць, вылучаць галоўнае, найбольш важнае з пачутага, зыходзячы з клопатаў паўсядзённага жыцця. Аб гэтым сведчыць фінал апавядання, у якім дзед ускосна (ненавязліва, незнарочыста, як бы між іншым) выклікае ў дзяцей жаданне зрабіць вывад з усяго пачутага аб жаваранку.

У гэтым апавяданні можна вылучыць наступныя прыкметы белетрызацыі прыродных фактаў.

1. Наяўнасць фабулы, выкарыстанне аўтарам эпітэтаў, метафар, параўнанняў, перанясенне казачных вобразаў у рэальную жыццёвую сітуацыю, выкарыстанне элементаў загадак.

2. Ускоснае правядзенне вобразных аналогій паміж жыццём чалавека, характарыстыкамі людзей і асаблівасцямі жыцця жаваранкавай сям'і.

3. Працэс пазнання разгортваецца ў адпаведнасці з фабульным прынцыпам двойчы: у мастацкім свеце апавядання і рэальнай рэцэпцыйнай сітуацыі.

Названыя вышэй асаблівасці выконваюць эстэтычную функцыю: і ў мастацкім свеце твора, і ў рэальных абставінах яго ўспрыняцця нараджаецца ў свядомасці дзіцяці захапленне прыгажосцю жаваранка, яго спевамі, ладам жыцця птушынай сям'і. На падставе гэтага фарміруюцца адпаведныя адносіны маленькага чалавека да навакольнага свету як да свету гарманічнага, жывога,

якому патрэбна абарона, які чакае беражлівага стаўлення да яго.

У артыкуле «Пералётныя птушкі» некалькі іншыя прыныцыпы белетрызацыі прыродных фактаў. Тут прыводзіцца больш падрабязная навуковая інфармацыя з дастаткова грунтоўнымі для дзіцячага ўспрымання тлумачэннямі і высновамі: чаму птушкі адлятаюць у цёплыя краіны, расказваецца пра птушыную працавітасць і яе прычыны ў час, калі яны знаходзяцца на радзіме, пра тое, «*як птушкі адлятаюць*», па якіх шляхах і з якой «*шыбкасцю лёту*». На падставе гэтага твора можна вылучыць яшчэ некалькі асаблівасцей белетрызацыі прыродных фактаў.

Фабульная паслядоўнасць пры адлюстраванні накальных эпизодаў з жыцця пералётных птушак, сінтаксічная арганізацыя гэтага артыкула (сказы маюць структуру, уласціваю аповеду – форме, знаёмай маленькаму чытачу (слухачу) па казках, вусных апавяданнях дарослых для дзяцей¹).

Шырокае выкарыстанне вобразна-выяўленчых сродкаў, ускосная прысутнасць аўтара як зацікаўленага і назіральнага апавядальніка (меркаванні аўтара, яго ўяўленні², захапленні памяццю, сілай птушак³ і інш.).

¹Напрыклад: «*А трэба ведаць, што нашы птушкі вельмі ахайныя грамадзяне, дык і каля сябе ці мала-то заходу? Штодня прыходзіцца выкупацца ў пясочку, у вадзе, кожнае пёрачка на сабе вычысціць, выгладзіць, гняздо колькі разоў у дзень вымесці, гэта не то што ў нас – людзей: часам на тры дні ледзь хата крыху венікам пралысіцца!*» [200]

Або: «*Мус [неабходнасць. – Рэд.] пералятаць на зіму ў іншы край увайшоў ужо ў натуру, так сказаць, у кроў птушак. Як толькі падыходзіць час пералёту, птушкі робяцца неспакойнымі: нават тыя, што асвоены [прыручаны. – Рэд.], пачынаюць у клетках таўчыся аб сценкі, крычаць. Хатнія качкі і гусі падлятаюць у паветра, гагочуць, квакаюць. Дык што гаварыць аб тых птушках, каторым і напярэду трэба ляцець за колькі міляў!*» [200]

²«*Каб мог здарыцца такі год, што птушкам дзеля якой прычыны нельга было б вярнуцца да нас, якім жа страшным, глухім і спустошаным праз гэта стаўся б наш край: замест мілага шчэбету, замест песняў звонкіх толькі голыя веткі і галіны шапацелі б, замест багатых рознакалёрных ніў – поле ляжала б, як чорны папар, і т. д., бо ўсё багацце нашага краю зніштожылі б жукі, рабакі, мошкі!*» [199].

³«*Дзіўна, якім спосабам такая ластаўка, пераляцеўшы дзесяць тысячай міль праз розныя краі, трапляе проста да свайго такрочнага гнязда пад страхой свіроначку ў нашай вёсцы!*

Ужыванне апасродкаваных для птушак характарыстык, запазычаных з людскога асяроддзя¹, ускоснае правядзенне аналогій з жыццём чалавека², выкарыстанне кароткага, у адзін абзац, фабульнага эпизоду аб салавейку, які «некалькі дзён ехаў на параходзе».

Усё гэта спрыяе ўзнікненню ў свядомасці дзіцяці вобразаў, якія ў сваю чаргу здольны нараджаць на падставе рэальных назіранняў іншыя вобразы, перажыванні і вывады. А гэта ў сваю чаргу садзейнічае ўзнікненню працэсу сутворчасці аўтара і чытача на падставе эстэтычнага захаплення ад ўспрынятага матэрыялу пазнавальнага зместу. Эстэтычнае захапленне ў дадзеным выпадку – гэта вынік узаемадзеяння пералічаных асаблівасцей, якое нараджае сітуацыю знаёмасці, пазнавальнасці, блізкасці ў свядомасці дзіцяці.

Ахарактарызаваныя вышэй творы Цёткі, як і іншыя, маюць вялікае пазнавальнае і выхаваўчае значэнне для дзяцей дашкольнага і малодшага школьнага ўзросту. Актуальным застаецца іх змест і ў наш час, а таму лагічным бачыцца выкарыстанне іх выхавацелямі, настаўнікамі пачатковых класаў у працэсе знаёмства дзяцей з навакольным светам, пры выкладанні прыродазнаўства (у якасці дадатковага ілюстрацыйнага матэрыялу), правядзення выхаваўчай работы па прадмеце.

У сярэдняй школе на ўроках літаратуры, у пазакласнай рабоце па беларускай літаратуры, мове паспяхова можа выкарыстоўвацца артыкул Цёткі «Наша народная бе-

<...> Проста дзіва і ажно зайздрасць бярэ чалавека, калі падумаць, якую сілу мае птушка ў сваіх скрыдлах: учора пела яна ў халоднай сумнай краіне, пад бледным, далёка свецячым сонейкам, дзе хіба маленькі зайчык слухаў яе, а сягоння можа ўжо адначыць на клапцятай пальме <...> » [203].

¹«<...> Паміж птушак мужоў-лежабокаў няма, а жонак-пстрыкух не чутно» [199].

²«<...> Пасля выбіраюцца ў дарогу самцы старыя, пасля самкі і ўжо на канец тыя, каторых затрымалі малыя дзеткі. Часам чакае такая матка, чакае сваіх дзетак, каб на скрылачкі ўзняліся, і не дачакаецца, і з болей сэрца ідзе сама на вырай.

Увосень птушкі павальней пералятаюць, вясной – барзджэй; вясной – наадварот – найраней прылятаюць самцы абглядзець месца на гнёзды, за імі самкі, пасля ўжо маладыя, хворыя, калекі, раненыя, не мяркуючы як салдаты пасля вайны» [201].

ларуская песня». Ён таксама пабудаваны паводле прынцыпу белетрызацыі навуковых фактаў. Асноўным паказчыкам такога прынцыпу тут з'яўляецца характарыстыка асаблівасцей народнай песні ў кантэксте пэўных падзейных сітуацый, на фоне якіх яна можа выконвацца. У той жа час артыкул вызначаецца сваёй навуковасцю: матэрыял яго сістэматызаваны, ілюстраваны прыкладамі, мае тэарэтычныя падагульненні.

На старонках часопіса «Лучынка» публікаваліся і іншыя артыкулы Цёткі з пазнавальным зместам. Аб вытворчым працэсе здабывання «газы (карасіны)», цяжкасці такой працы, перапрацоўцы здабытага прадукта, аб паказчыках месцазнаходжання і аб тым, «з чаго неачышчаная газа пайстала» апавядаецца ў артыкуле «Газа».

У артыкуле «Да дзяўчатак» Цётка заклікае маленькіх беларусак упрыгожваць месца, на якім стаіць хата іх бацькоў, кветкамі – ад гэтага, калі пра тое будучь дбаць усе, папрыгажэе родная вёска: «Уся будзе ў кветках, дрэўцы пасаджаны; чужынец, едучы, падзівіцца, свой чалавек, праходзячы, пацешыцца» [188].

Рэдакцыя часопіса, заахвочваючы сваіх чытачоў да пэўных відаў дзейнасці, давала практычныя парады, абяцала аказваць дзецям падтрымку у той дзейнасці, за якую агітавала. Так, напрыклад, у артыкуле «Да дзяўчатак» Цётка абяцае, што рэдакцыя тым, у каго «п'якнейшыя гародчыкі, прышле гасцінца – насенне розных кветчак» [188]. У артыкуле «Да школьнай моладзі» Цётка ад імя рэдакцыі не толькі дае падрабязныя парады, як збіраць гербарый, алгарытмы такой працы, але і абяцае запрасіць да супрацоўніцтва вучоных (каб тыя прапанавалі агульнапрынятыя лацінскія назвы беларускіх раслін), дае падрабязныя парады, якімі прыладамі можна карыстацца пры зборы гербарыя, якая літаратура дапаможа зрабіць вопіс раслін на лацінскай мове (указваецца нават цана кожнай з названых кніг).

Такім чынам, праца Цёткі ў часопісе «Лучынка», яе публікацыі на старонках гэтага выдання не толькі садзейнічалі развіццю пазнавальных, эстэтычных здольнасцей дзяцей і моладзі, але і выконвалі вялікую нацыянальна-выхаваўчую функцыю: спрыялі фарміраванню свядомасці беларуса, які здольны аддаваць сябе служэнню Бацькаўшчыне. Любоў да сваёй Радзімы, яе народа,

культуры, фарміраванне адчування нацыянальнай годнасці, непазбежна прыводзіць да нараджэння агульначалавечых пачуццяў.

Творы Цёткі, напоўненыя хрысціянскімі матывамі добра, спачування, справядлівасці, маюць вялікае выхавачае значэнне. Асабліва ж вылучаецца сярод такіх твораў апавяданне «Міхаська» (1914), якое як народны сказ (на гэта звяртаецца ўвага ў фінале апавядання), як павучанне, як трагічны вопыт перадае пісьменніца сваім чытачам. Твор вызначаецца выключнай тэматычнай і ідэйнай актуальнасцю. У ім адлюстравана ўзнікненне, умацаванне ў свядомасці дзіцяці нядобрых пачуццяў, памкненняў і пераход апошніх у злыя ўчынкі да таго часу, пакуль малое не адчула сваю запатрабаванасць у гэтым свеце.

Ужо ў пачатку (сказавым зачыне) апавядання прадказваецца, што нічога добрага ў будучым жыцці Міхаські не адбудзецца.

«Міхась вельмі неахвотна на гэты свет прыходзіў. Тры дні радзіўся. Людзі рукамі махнулі

– Нічога не будзе ні з мацеры, ні з дзіцяці, – казалі»
[108].

Так яно і сталася. Маці памерла адразу пасля нараджэння сына, а гэты хлопчык вымушаны быў зносіць ад людзей крыўды і здэкі. Гора Міхаські было не толькі ў тым, што ён сірата, а яшчэ і ў тым, што прыйшоў у гэта жыццё з брыдкім тварам: касавокім, з вялікай чырвонай радзімай плямай на шчацэ. А потым яшчэ і васпаватасць з'явілася на твары.

У характэрнай для народнага сказа манеры Цётка апавядае пра Міхаськава кароткае жыццё: лаканічна, праз кароткую канстатацыю фактаў пісьменніца звяртае ўвагу на тое, што зло, якое паступова пашыралася ў душы гэтага хлопчыка, – гэта яго адказ на крыўды, якія ён меў ад людзей. Душа маленькага Міхаські ад чэрствасці і жорсткасці чалавечай ссохла, ператвараецца ў нешта пачварнае.

«Міхась маўчаў, зубы сцяўшы, а ўпатайне ўсіх ненавідзеў. Кожнаму мсціў, колькі мог: дзе каторага пастуха птушку асочаную з гнязда выпара, то торбачку з хлебам у балота нажанае. Жывіна таксама не зазнала ад Міхася ласкі: бізуном рэзаў кожную скуру. <...> А ўжо

як няма да чаго прычаница, то хоць мухі ловіць і скрыдлы абрывае» [108].

Такая характарыстыка Міхаські вельмі важная для разумення далейшых паказальных эпізодаў з жыцця хлопчыка, які, нягледзячы ні на што, жадаў, каб і яму хтось узрадаваўся ў гэтым свеце. Такое патаемнае жаданне спраўдзілася. Лёс падараваў нарэшце Міхаську сустрэчу з такой жа, як і ён, пакрыўджанай душой – жоравам, які шукаў абароны ў беднага хлопчыка. І той абараніў сваімі слабенькімі рукамі скалечанага жорава, на якога з жорсткасцю палявалі падлеткі-пастушкі.

«<...> Хлопцы нямала што ўжо хваталі за пер'е акалечаную птушку, але яна не давалася, уцякала, выбіваючыся з апошніх сіл. Угледзеўшы Міхася <...>, ударылася ўсім целам у яго грудзі.

– Кр-р, кр-р! – жаласна запішчала.

Міхасю здалася, быццам птушка просіць:

– Ратуй!.. ратуй!..

Шасць – Міхась абхінуў жорава поламі рванай світкі і растапырыў рукі» [110, 111].

Усе далейшыя эпізоды гэтага сказа – своеасаблівы кранальны заклік да канцэнтрацыі лепшых пачуццяў душы, яднання адно да аднаго добрых праяў, фактаў, постацей жыцця дзеля таго, каб добрае ў ім перамагло, узвысілася над злым, абыякавасцю, жорсткасцю.

І калі папярэднія эпізоды з жыцця Міхаські падаваліся лаканічна як характарыстычныя, паказальныя, то далей пісьменніца адлюстроўвае падзеі больш разгорнута, падрабязна, псіхалагічна ілюстравана. І гэта надзвычай важна. Сэнсавы кантраст ранейшых падзей і наступных павінен уразіць юнага чытача, да якога звярталася Цётка ў гэтым апавяданні са старонак часопіса «Лучынка» (прыгадаем, што гэтае выданне заклікала, акрамя іншага, сваіх чытачоў да духоўнага ўзвышэння).

Сустрэча з жоравам стала выпрабаваннем не толькі для хлопчыка, птушкі, але і для тых, хто раней крыўдзіў няшчаснае дзіця. І гэтае выпрабаванне, нягледзячы на хваробу, непрыязныя адносіны да жорава мачахі, Міхаська прайшоў годна.

Сяброўства хворага Міхаські і выратаванай ім птушкі, якой ён даў прытулак, духоўна ўзвысіла не толькі хлопчыка, але і яго сяброў; нават мачаха, дзівячыся разум-

насці жорава, часам праяўляла да яго спагадлівыя адносіны. Зіма, нягледзячы на тое, што Міхаська ўвесь час хварэў, прынесла хлопчыку радасць шчырай блізкасці з душой, якая адказвае ўдзячнасцю на ўдзячнасць, разуменнем на разуменне.

«Адной лыжкай ядуць [хлопчык з жоравам. – Аўтар тэмы], разам спяць. Міхась, здаецца, сваю сарочку ўзлажыў бы на жорава, каб гэта выпадала.

– Жораўка, пацалуй! – Міхась падстаўляе шчокі. Птушка грывае дзюбай па твару, а сіраціне здаецца, што яго і сапраўды цалуе. Цешыцца – не нацешыцца хлопец. – Пачакай, клыбачка, прыйдзе вясна, пажанём [пагонім. – Аўтар тэмы] кароўку ў поле і скруцім дудку, будзем іграць! <...>» [112].

Аднак не давялося Міхаську пацешыцца цеплынёю і прыгажосцю доўгачаканай вясны. Адчуўшы, відаць, што яго душа вось-вось адляціць у іншы, магчыма, лепшы свет, Міхаська просіць мачаху, каб тая падала яму жорава.

«Пакуль сышліся кабеты, Міхась ужо ляжаў мёртвы. Жораў лапатаў крыламі, тойкся з кута ў кут...» [113].

На пахаванні хлопчыка птушка проста здзіўляла людзей, паказваючы ім (!) прыклад чалавечнасці, душэўнасці, цеплыні, удзячнасці. *«Сумна, важна, як сплакваная маці, жораў першы пайшоў за» [114]* Міхасёвай труной. Калі ж пачалі засыпаць месца апошняга зямнога прытулку хлопчыка, жораў узняўся ў неба.

«Паволі, цяжка птушка падымалася ў воблакі, бо несла з сабою вялікі жаль зоркам ясным, хмаркам белым... – Кр-р, кр-р!.. – скардзілася гарачаму сонейку, – кр-р, кр-р!... – расказвала напатканым брацейкам-жоравам...» [114].

Падымаючыся ў неба, птушка, відаць, несла з сабою туды не толькі жаль, а яшчэ і імкненне сустрэцца там, у чыстым прасторы, з душою адышоўшага ў нябыт сябра.

Гэтае апавяданне-сказ – *«падслуханы [пісьменніцай. – Аўтар тэмы] гоман пажоўклага лісця <...> з чыстай вадой»* ля Міхаськавай магілы – сцвярджае адну з самых важных хрысціянскіх высноў, да якіх неабходна падводзіць дзяцей, характарызуючы з імі праблематыку і вобразы твора.

Звяртаючыся да адлюстравання прыгожага ў жыцці, прыгожых форм самога жыцця, Цётка ў сваіх лірычных творах давала ўзоры вобразнага, аб'ёмнага бачання праяў

жыцця навакольнага і сацыяльнага ў цесным іх перапляценні. У гэтых адносінах цікавымі з'яўляюцца яе вершы «Лета», «Восень», «Скора прыйдзе вясна...» і інш. Гэтыя творы можна характарызаваць у двух аспектах: гістарычным і сучасным з высвятленнем іх выхаваўчай, пазнавальнай, эстэтычнай функцыі для пачатку ХХ ст. і сучаснага перыяду.

У кантэксце навучальнай, выхаваўчай праграмы Цёткі, на якую яна арыентавалася сама і на якую звяртала ўвагу сваіх калег і чытачоў, гэтыя творы якраз былі тым мастацкім матэрыялам, на падставе якога ў пачатку ХХ ст. можна было паспяхова праводзіць працу па развіцці вобразнага ўяўлення дзяцей, суаднясенні прыгожых малюнкаў прыроднага быцця з сацыяльнымі праявамі. Названыя раней вершы як мастацкая сукупнасць маглі быць якраз тым падмуркам, на якім можна было ладзіць з вучнямі эфектыўную гутарку эстэтычнага і сацыяльнага зместу. Так, напрыклад, у вершах побач з прыгожымі карцінамі прыроды падаюцца і паэтычныя абразкі побытавага, сацыяльнага зместу: старасць чалавека, які *«калісь быў малайчынай, // Спрытным хлопцам у вёсцы быў»* [50], імкненне лірычнага героя да сялянскай працы (*«Дайце, жнейкі, серп займісты, // Дайце гострую касу, // Змяту з нівы хлеб зярністы, // З травы белую расу»* [52]) – верш «Лета». Акрамя таго, такі твор дае настаўніку падставы для гутаркі з дзецьмі старэйшага ўзросту па праблемах літаратурна-эстэтычнага зместу: можна прааналізаваць вобразныя разважанні лірычнага героя аб дасканалых формах адлюстравання прыгажосці жыцця. Побач з аб'ёмнымі паэтычнымі вобразамі восені ў фінале верша «Восень» канстатуецца паказальныя праявы паўсядзённага сялянскага жыцця, якія сведчаць аб яго неўладкаванасці. Яшчэ больш цесным чынам прыродны і сацыяльны матывы пераплятаюцца ў вершы «Скора прыйдзе вясна...»: тут вясна – гэта не толькі сімвал і вобраз прыгажосці, а яшчэ і сімвал стваральнай (на будучае) працы. Вынікам такой працы можа стаць добры ўраджай. А багацце ж дае незалежнасць: *«<...> Тады будзе крпчэй // З горам стаць да вайны // Ды скарэй і лягчэй // Рваць ланцуг цемнаты...»* [82].

Зразумела, што на сучасным этапе такая асаблівасць – спалучэнне прыродазнаўчага і сацыяльнага ў гэтых вер-

шах – страчвае сваю актуальнасць. Аднак жа ад гэтага творы не губляюць сваёй значнасці. Яны моцныя сваёй мастацкасцю, вобразнасцю – паэтызацыяй прыроды. Урыўкі з вершаў «Лета», «Восень» можна выкарыстоўваць у працэсе работы з малодшымі школьнікамі як вобразную карціну, у якой паэтычна адлюстраваны паказальныя змены ў прыродзе ў летні, восеньскі і зімовы час. Характарыстыка метафар, параўнанняў з гэтых вершаў будзе спрыяць не толькі развіццю вобразнага мыслення вучняў, а і развіццю іх пазнавальнай дзейнасці.

Так, напрыклад, ніва ў вершы «Лета» выступае сімвалам плоднасці зямлі. Летні палетак у творы «аж гарыць»; ён параўноўваецца з пчоламі «ў жоўтым воску», з «алтаром», які «зіхаціць», з «дываном»: «Як бы з стужак, як бы з кветак // Дыван пекны ткач саткаў, // Як бы з руты ды нагнетак // Букет велькі май уклаў» [50]. Паэтычна дакладна Цётка стварае вобраз летняга неба, вызначае прыкметы лесу, дуба, грыбоў – усё гэта старонкі паэтычнага падручніка па прыродазнаўстве. У кантэксце прыродных карцін лета ствараецца і паэтычны вобраз вясковай прыгажуні – дзяўчынкі Касі: «<...> Стан танюткі, як былінка, // Ну і Кася, ну дзяўчынка! Як царэўна, як багіня! // Як нарцыса, як вяргіня! // Як лілея на Дунаю, // Як пралёска сярод гаю <...>» [52, 53].

Восень у аднайменным вершы паўстае як клапатлівая гаспадыня, якая не толькі старанна збірае ўраджай, але і рыхтуе глебу для наступнага. Яна ж клапоціцца і пра птушак: «Гусей гоніць з бацянамі // У далёкі край за горы, // За азёры ды за моры. // “Птушкі мілы, не клянціце, // А малітвы гаварыце, // Каб вас хвіля не забіла, // Каб акула не ўкусіла, // Каб вярнуцца клекатаці, // Пастушочкаў забайляці”» [58]. У гэтым вершы на падставе знешніх прыкмет-праяў вобразна параўноўваюцца лета, восень і зіма. Цётка ў гэтым творы падае як светлыя паэтычныя карціны восені, так і панурыя, бо восень усе ж такі не толькі сімвал ураджайнасці, але і старасці. Вось якой у гэтым вершы паказана позняя восень: «<...> Ёсюды старасць, смутак вее, // З хмарак дробны дожджык сее, // Слонка нізка чэша косы. // Дубняк смутны стаіць босы, // Лужок жоўты. Загон шэры. // Рэкі крые лядок белы. // Ё лесе свішча вецер, плача <...>» [60].

Паэтычныя, праязічныя творы Цёткі, яе артыкулы сведчаць пра шматграннасць таленту гэтай пісьменніцы, пра тонкае адчуванне ёю душы чалавека ўвогуле і душы дзіцяці ў прыватнасці.

Своеасаблівым абагульненнем да характарыстыкі творчасці Цёткі могуць быць высновы, зробленыя В. Коўтун.

«Педагагічна-асветніцкая спадчына Цёткі грунтуецца найперш на ідэях фарміравання нацыянальна-свадомай асобы, на законах хрысціянскай маралі і маральна-этычных напрацоўках усяго народа. Вершы, праязічныя творы, творы для дзяцей, публіцыстыка Цёткі ўвабралі ў сябе ўсё лепшае з педагагічна-выхаваўчай мудрасці народа.

Як пачынальніца народнай беларускай асветніцкай справы Цётка не толькі стварыла першы беларускі падручнік, але заклала асновы новай беларускай асветнай беларускай методыкі. Асабліва важнае значэнне для развіцця беларускай нацыянальна-выхаваўчай ідэі мае менавіта Цётчына публіцыстыка, што стала ўзорам асветна-педагагічных даследаванняў першай чвэрці XX ст.

І ў гэтай сувязі лягчэй асэнсаваць і той магутны, вызначальны ўплыў творчасці і асобы Цёткі на фарміраванне яшчэ аднаго феномена. Феномена беларускага дзяржаўнага адраджэння. У гэтым сэнсе паэтэсабудзіцелька сапраўды здзейсніла подзвіг вернасці Радзіме ў надзвычай складаных умовах, бо менавіта яна стварала і праводзіла ў жыццё нацыянальныя праекты, звязаныя з беларускай народнай асветай і ідэяй самадастатковасці беларусаў»¹.

¹Коўтун, В. Жыве яе ліра нанова / В. Коўтун // Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 37.